

Leilendinger og husmenn blir sjøleiere

Da Thomas Angell satte opp testamentet sitt i 1762, het det at eiendommene hans ikke skulle selges, men for alltid høre til stiftelsesgodset. Angell eide alle gardene i Østby og dessuten Fossan, Løvøya, de to Stugudalsgardene og en liten part av Ustgarden i Ås. Godset økte i 1895 da Stiftelsene kjøpte Hilmogardene av Thonning Owesens dødsbo. Thomas Angells stiftelser eide nå 16 gardar med 14 husmannsplasser i Tydal. Til dette godset hørte store skogeiendommer, slik at Stiftelsene eide tilsammen 38,5 % av skyldverdien i hele Tydal.

Stiftelsene og leilendingene

Thomas Angells stiftelser var underlagt Stiftsdireksjonen i Trondheim og dermed Kirkedepartementet. Det betydde at regjeringa kunne vedta bindende regler for Stiftelsene, og ved lov i 1888 oppheva regjeringa forbudet i Thomas Angells testamente mot salg av eiendommer. Det var nå et allmennt syn at leilendingssystemet var forelda og burde oppheves. Samme synspunkter gjorde seg også gjeldende angående husmannsvesenet. I 1894 oppnevnte så regjeringa en kommisjon (senere kalt den første Selbukommisjonen) for å vurdere hvilke eiendommer som Stiftelsene kunne gi fra seg. Kommisjonen kom til at bare Stugudalsgardene burde selges av Tydalsgodset. Grunnen var hensynet til skogsdrifta. Myndighetene var skeptiske til å stykke ut skogeiendommene til bøndene og hadde uttrykkelig bedt kommisjonen vurdere salg når det ikke var til «gene for Stiftelsernes skovdrift». Leilendingene på Stugudalsgardene reagerte foreløpig ikke på tilbudet om å kjøpe gardene sine. De fleste leilendingene var trulig relativt fornøgde med vilkåra sine. Bygselavgiftene var rimelige, og brukerne hadde fulle bruksrettigheter til slått, havning, setring, fiske og fangst i den utmarka som Stiftelsene eide. I 1848 var det også slått fast i lovs form at arvingene til leilendingene hadde fortrinnsrett til nytt feste på rimelige vilkår, og de satt dermed like trygt på gardene sine som sjøleierne. Det leilendingene betalte i bygselpenger, fikk de igjen av husmennene sine i form av pliktarbeid og avgifter. Bøndene hadde ikke noen gevinst av å kjøpe, mente Selbukommisjonen, men for Stiftelsene var det en fordel å selge. Kommisjonen mente sjøl den hadde foreslått låge salgspriser. Men leilendingene fant prisen for høg, og det var en av

grunnene til at det kom i stand så få salg etter den første Selbukommisjonens innstilling. Et par uttalelser i denne kom imidlertid til å vekke misnøye blant leilendingene. Kommisjonen foreslo nemlig at husmannsplassene skulle fritas for avgifter og pliktarbeid til gardene og bare ha med Stiftelsene å gjøre. Ved brukerskifte begynte derfor Stiftelsene å praktisere at de sjøl og ikke gardmennene skrev kontrakt med husmennene. Et annet punkt var forslaget om totalforbud mot havning av geiter. Det var sannsynligvis forstmannen i kommisjonen som hadde kommet med dette. Bønder og geiter var det verste han visste, hadde han uttalt en gang, og for stiftelsene var også geita et skadedyr. Men skulle den forvises fra utmarka, ville det true hele geiteholdet og dermed bøndernes inntekter. Salg av geitost var ei viktig inntektskilde for mange brukere. Motsetningene mellom leilendingene og Stiftelsene økte også av andre grunner. Omkring 1900 begynte jakta å få mer økonomisk betydning ved at jaktrettigheter kunne leies bort til utlendinger som betalte godt for fornøyelsen. Stiftelsene hadde tidligere ikke brydd seg stort om å hevde sine rettigheter til jakt og fiske. Men i bygselkontraktene til brukerne i Hilmo hadde de uttrykkelig holdt tilbake retten til jakt. Andre leilendinger fikk krav om at bortleid jaktrett til utlendinger skulle gå tilbake til Stiftelsene ved festededighet. I 1909 krevde Stiftelsene at det skulle betales 50 kroner for hver elg som ble felt på leilendingenes bruksområder. Godsforvalteren anslo at inntekta av elgjakta lå omkring 1.400 kroner for året. I tillegg kom en betydelig rypefangst. Leilendingene oppdaga plutselig at det slett ikke var sikkert at de kunne jakte, fangste og fiske slik de hadde gjort til alle tider, og iallfall ikke uten videre skaffe seg ekstrainntekter ved utleie av bruksrettighetene på Stiftelsenes marker. Da Stiftelsene begynte å kreve betaling for elgene som ble skutt, fikk det også harmen til stige hos Selbyggens redaktør. Han sammenlikna leilendingsvesenet med middelalderens lenssystem der «herremanden skal ha tribut av det som bonden sår på sin jord». Stiftelsene var ingen velgjører for bygda, hevda redaktøren. Gavene til gode formål var blitt borte, og det var Trondheimsborgerne og velavlønna funksjonærer som høsta fruktene av Thomas Angells «godtkjøp». Godsforvalter Meisterlin ble så arg over kritikken, at han sa opp abonnementet. Men skriveriene satte større mot i leilendingene og skjerpa deres misnøye. Harmen nådde et toppunkt for noen, da Stiftelsene på samme tid økte bygselavgiftene. Erik Næsvold hadde betalt 260 kroner i bygsel og kr. 12,90 i årlig avgift (landskyld). Da han døde i 1907, fikk arvtakeren Lars beskjed om å betale 600 kroner i bygsel og 45 kroner i landskyld. Stiftelsene kom også med krav som Lars Næsvold mente betydde innskrenkninger i tidligere rettigheter til slått, beite, jakt og fiske. Han aksepterte ikke de nye

avgiftene og søkte Stiftelsene om å få kjøpe garden.

Leilendingsforeninga

De strengere vilkåra fra Stiftelsenes side kan kanskje forstås på bakgrunn av at godsforvalter og forstander fikk krav fra sine overordna om å øke avkastninga av godset. Men ledelsen avviste beskyldninger om innskrenkninger og urimeligheter, og forstanderen (Hall) forsikra leilendingene om at de som før ville få «en overmåte hensynsfuld og human behandling». Men slike talemåter bare understreka underdannighetsforholdet i leilendingssystemet. Ingen ville være leilending eller husmann lenger, men sjøleiere og utnytte fritt rettighetene de hadde eller trudde å eie i utmark og allmenninger. Tida hadde løpt fra slike institusjoner som gjorde noen avhengige av andres «humane behandling». Alle politiske partier gikk mer eller mindre helhjerta inn for sjøleie i jordbruket, og leilendingene og husmennene rekna med at det var et tidsspørsmål når de fikk kjøpe gardene og plassene sine. Men de innså også at de måtte stå sammen for å sikre best mulige vilkår for hver enkelt. I mars 1909 danna derfor leilendingene ei forening for å ta vare på interessene sine. Den skulle arbeide for at bruka ikke ble fraskåret rettighetene som de hadde hatt fra Thomas Angells tid, og særlig sikre at eiendommene fikk tilstrekkelig med skog til husbehov. Loreninga ville at kommunen skulle hjelpe brukerne til å oppnå dette ved å kjøpe skog fra Stiftelsene. Et anna formål var å sikre at kjøpesummen ble i samsvar med Selbukommisjonens takster. Prisene var stigende, og takstene fra 1890-åra var nå anerkjent som rimelige også av leilendingene. Medlemmene ble enige om å stå solidarisk sammen overfor Stiftelsene, slik at ingen gikk med på ny bygselkontrakt, forpaktning eller kjøp uten å ha gitt foreninga høve til å uttale seg. Kort tid etter ble ei liknende forening for leilendingene også stifta i Selbu. I Tydal ble Jon Næsvold valgt til formann for Leilendingsforeninga, og farsgarden hans ble den første saka for leilendingene. Lars Næsvold hadde tilbudt 4.000 kroner for kjøpet av Fossan og krevde å beholde gardens seterhavner, slåtter, beiterettigheter og dessuten «rundelig skog til husbehov». Stiftelsene forlangte imidlertid 6.000 kroner og ville ikke gi beiterett i skogsmarka, som de unntok fra salg. Tilbudet innebar at garden fikk beholde bare halvparten av utslåttene sine, og det var uakseptabelt både for bonden og Leilendingsforeninga. Etter en del forhandlinger ble vilkåra betydelig bedra for Næsvold, og Fossan ble frasolgt Stiftelsene i 1910. Stiftelsene beholdt foreløpig husmannsplassen Håvoldsenget under garden. De andre leilendingene var nå også innstilt på kjøp, og

leilendingsforeningene i både Selbu og Tydal fikk i oppdrag å få i stand en felles søknad fra alle gardene og plassene. De ønska en ny kommisjon til å forberede salget, og den skulle særlig få til oppgave å fordele kjøpesummene mellom plassene og det gjenværende hovedbruket. Leilendingene krevde at de sjøl måtte bli representert i en slik kommisjon. I begynnelsen av 1911 sendte så leilendingene og husmennene i Tydal en felles søknad om å få kjøpe bruka og plassene sine. Brukerne i Hilmo var ikke med på søknaden, men slutta seg til senere på året. Men Stiftelsene reagerte ikke på kravet. På årsmøtet i Leilendingsforeninga i februar 1913 vedtok derfor medlemmene å gå til myndighetene med saka. Formennene i foreningene — Peder J. Norbye i Selbu og Jon Næsvold i Tydal - hadde gode forhåpninger til at deres parti. Venstre, ville sørge for ei god løsning for dem. Venstre var ikke bare regjeringspartiet etter en overlegen valgseier i 1912, men gikk også sterkt inn for å erstatte leilendings- og husmannsvesenet med sjøleie. Begge formennene fikk foretrede for statsministeren og kirkeministeren i april 1913 og overlot saka til regjeringa. Den holdt løftet sitt, og i 1914 ble en ny kommisjon nedsatt for å vurdere det videre salget av gardar og plasser under Thomas Angells stiftelser.

Den andre Selbukommisjonen

Leilendingsforeninga ble imidlertid ikke hørt i kravet om å bli representert i den nye Selbukommisjonen. Den fikk bare tre medlemmer, to gardbrukere og en forstmann som formann. Hensynet til at Stiftelsene skulle drive god og rasjonell skogdrift skulle altså fortsatt veie tungt, og det viste seg at den skogkyndige formannen var uenig med gardbrukerrepresentantene på sentrale punkter. Disse ville utlegge mer skog til brukerne enn det nødvendige minimum som ville gå med til brensel og vedlikehold av hus og gjerder. Flertallet foreslo også lågere priser enn den skogkyndige. Reaksjonen på Selbukommisjonens innstilling og ulike forslag var blanda, men stort sett negativ i Tydal. Leilendingene reagerte først og fremst på at Stiftelsene reserverte for store skogområder der brukerne hadde utslåtter. Østby-brukerne rekna ut at de ville miste markafor for 30 storfe. Rett nok skulle de få bruksrett til havning og slått i Stiftelsenes utmark i 25 år etter kjøpet, men de trudde ikke behovet for markafor ville forsvinne så fort. For Løvøy-brukerne ville Stiftelsene unnta all skog. Argumentet var at barskogen øverst i bygda burde bevares som verneskog. Stiftelsene viste til «almene hensyn», og myndighetene, særlig innafor skogbruksetaten, var lydføre overfor slike argumenter. Men kommunestyret tok til motmæle på vegne av brukerne og

hevda at de allmenne hensyn ble best ivaretatt ved at brukerne fikk levelige vilkår. Kommunestyret ville ellers innføre skogvedtekter som skulle garanterte for at de private drev like forsvarlig skogdrift som offentlige selskaper. Og det hevda at Stiftelsene ikke for mer lempelig fram i skogen enn de private eierne. «Det er slett ikke så sjelden man hører folk studse av forundring over Stiftelsernes skoghugst», uttalte Leilendingsforeninga.

Østby-grenda på den tida
leilendingene kjøpte gardene sine.

Det ble dermed harde forhandlinger og mange endringer i de opprinnelige forslaga fra Selbukommisjonen før vilkåra kunne aksepteres av brukerne. Tydalingene fikk god hjelp av R. Norbye, som var formann for leilendingsforeninga i Selbu. Det var god kontakt og samhold mellom disse foreningene, og venstremannen Norbye var overbevist om at de med regjeringspartiets hjelp skulle «seire over disse forbaskede stiftelsesfolk». Tonen kunne altså være krass, men begge parter måtte lempe på krava for å nå fram. I sluttfasen var også regjeringa med og bestemte og tolka salgsvilkåra. Det ga en særskilt autoritet til kompromisset en kom fram til. I mai 1920 skrev forstanderen for Stiftelsene til Næsvold at en nå måtte godta Selbukommisjonens siste resultat. Han håpa at formannen i Leilendingsforeninga kunne berolige «sindene deroppe således at salgene nu kan gå raskt fra hånden». Kanskje Næsvolds ord også kunne «rydde bort den mistro og tvil, som jeg synes at ha merket mot stiftelserne og muligens mot mig personlig», håpa forstander Hall. 1 løpet av 1921 og 1922 ble så alle Stiftelsenes gardar og plasser i Tydal solgt. Medrekna Fossan, som var solgt før, omfatta handelen 16 leilendingsbruk og 14 husmannsplasser under disse. Mest komplisert var salget i Østby. For å få dette formelt i stand slo en først alle bruka sammen til ett gårdsnummer. Deretter ble utskilt «Stiftelsenes reseverte skog», Østby-skogen. Brukernes utmark — skog, slått og havn — ble så utskifta og fordelt mellom de 13 kjøperne av gardene og plassene. Heimeteigene bevarte de foreløpig som felles havn. I 1925 utskifta de også resten av jorda, men

engslåtter og fehavn skulle likevel brukes som før, da «Loealiteten ei kunde lade sig utskifte». Selbukommisjonen la markedsverdien til grunn for overdragelsen, men reduserte salgsverdien med ea. 30—40 % i forhold til denne. Prisene var naturligvis en viktig del av dragkampen mellom partene. Men for Østbybrukerne kom kjøpesummen ikke til å bety så mye, da amerikaneren Singer betalte hele greia. Han hadde leid jakt- og fisketerreng i Essandallmenningen og kvitterte med en storslått gave til alle husmenn og leilendinger i Østbygrenda.

William Henry Singer (1868 — 1943) var sønn av en mangemillionær i USA, men valgte kunstnerlivet framfor forretningslivet. Han kom til Tydal første gang i 1911 og var her på årlige besøk til 1926 for å drive jakt, fiske og male. Når han kom til Tydal, tok han inn hos Olaus Aune, og Singer hadde et eget loft til disposisjon på Aune. Ellers bodde han i den prektige jakthytta han fikk satt opp ved Essandsjøen. Singer

hadde en hel tjenerstab til disposisjon mens han var i Tydal, og de sørge bl. a. for pass og stell av Singers mange jakthunder som var stasjonert her hele året. Singer huskes særlig i Tydal for sin gavmildhet. Han betalte hele kjøpesummen da 13 leilendinger og husmenn i Østby ble sjøleiere i 1921. Bildet av Singer er tatt i 1922 i Olden, der han og kona hadde fast bosted fra 1914.

Løvøygarden og de to husmannsplassene der fikk utlagt et felles skogstykke. Det ble senere delt mellom brukerne. Stugudalsgardene fikk også noe skog ved Løvøya, da de mangla barskog i sine utmarker.

Husmennene forsvinner

Ved salget av Thomas Angells eiendommer ble 14 husmenn sjøleiere. Husmannsgruppa ble med ett slag redusert med vel halvparten. Noen gamle namn på husmannsplasser forsvant også, iallfall på papiret, om ikke helt fra dagligtalen. I Østby ble f.eks. Tomasgjardet til Høglia, Fastesgjardet til Opphaug og Sjursgjardet til Bakken. Husmannsstempelet forsvant kanskje ikke helt med det samme, sjøl om det hadde vært ganske svakt i Tydal. Husmennene i Østby følte seg ikke som husmenn, er det sagt. Men barna som vokste opp i Skultrøa, kan likevel fortelle at de opplevde stor forskjell i velstand mellom dem og folka på Sjursgarden ved siden av. Og det var ei grense mellom plass og hovedbruk som husmannsungene helst ikke skulle gå over. Sett utenfra var det små klasseforskjeller. Selbyggen skrev f.eks. i 1902 at det ikke eksisterte noen misnøye blant husmennene i Tydal, og det var derfor ikke noen husmannsbevegelse ved valga. Grunnen var nok mye som Selbyggen skrev, at en husmann i Tydal var en «kakse i forhold til sine kollegaer i Selbu». Han hadde større plass, nesten ikke

noe pliktarbeid og i det hele bedre vilkår enn de fleste husmenn i Selbu. Husmannen hadde rett til ved, gjerdefang og hustømmer i gardens skog.

Åsdal var en av de minste husmannsplassene og lå i utmarka nord for Ås. Her er Jon Aasdal (1855 - 1923), også kalt Jo-Elandsa, fotografert utafør huset sitt i 1915.

Noen av plassene i Østby betalte omtrent halvparten så mye i årlig avgift som leilendingene betalte til Stiftelsene. Ved leilendingssalget viste det seg at forskjellen mellom plasser og bruk ikke var så stor i mange tilfeller. Kjøpesummen for fire av husmannsbruka i Østby var 4.150 kroner. Leilendingsbruka ble til sammenlikning solgt for 6.567 kroner. De husmannsplassene som ble igjen etter 1922, var gjennomgående noe mindre. Det var ennå 13 husmenn ved folketellinga i 1930. De fleste forsvant ved frivillig salg og kjøp i løpet av 1930-åra. Resten tok i bruk Jordlova av 1938, som inneholdt bestemmelser om tvungen avståelse av jord. Den siste husmannen i Tydal ble ikke sjøleier før i slutten av 1950-åra. Grunnen til at denne venta så lenge med å kjøpe plassen sin, var at han hadde bruksrettigheter i utmarka som han ville miste om han kjøpte.

Strid om jakt- og fiskerettigheter

1 mandatet for Selbukommisjonen var det ikke nevnt noe om jakt, fangst og fiske. Under arbeidet ble fiskeretten berørt, og kommisjonen tolka den slik at brukerne bare skulle ha fiskerett i elver og sjøer som grensa opp til egne eiendommer. Men kjøperne protesterte mot dette og hevda de hadde hevdvunne rettigheter til jakt, fangst og fiske også i Stiftelsenens utmark. I de endelige salgsbetingelsene gikk Stiftelsene med på at «kjøperne beholder den fiskerett de hittil har hatt». De

presenterte samtidig ei tolkning som innskrenka denne til en personlig fiskerett for kjøperne og som ville falle bort ved kjøpernes død. Leilendingene nekta å skrive under ei slik tolkning, men kjøpet kom likevel i stand uten nærmere avklaring av fiskerettighetene. Disponering av jakt- og fiskerettighetene kom derfor straks til å vekke strid mellom Stiftelsene og de nye sjøleierne, og det var særlig Østbybrukerne som ikke aksepterte innskrenkninger i det de trudde var deres lovlige rettigheter. For å forstå deres oppfatninger og bakgrunnen for tvisten, må vi gå langt tilbake i tid. (Se også bind 1, side 143). Østbys utmark var en del av Tydals allmenning som ble auksjonert bort i 1800. Gardbrukerne i Østby og Aune kjøpte den nordlige delen av allmenningen. Tre år etter ble den overdratt til Thomas Angells stiftelser, som var eiere av gardene, men under forutsetning av at rettighetene til setring, slått, fiske og jakt osv. skulle bevares for alle brukerne. Stiftelsene betalte for allmenningskjøpet, men brukerne beholdt alle sine allmenningsrettigheter mot at de svarte 4 prosent årlig rente av pengene. Rentene ble også betalt av første generasjons brukere, men falt bort etter hvert. Slik oppsto det tvil om den formelle eiendomsretten til allmenningen. Mange i Østby trudde de var de egentlige eierne siden forfedrene hadde betalt renter av kjøpesummen. En deling av allmenningen mellom Aune og Østby-mennene i 1869 ble oppfatta som en bruksdeling slik at Østbybrukerne var de eneste som hadde rettigheter i den såkalte Essandallmenningen. At dette allerede var alminnelig akseptert, viser det faktum at en en Ås-bygg betalte mulkt til Østbybrukerne i 1862 for å ha fiska ved Essandsjøen. I 1880 stevna Østby-mennene tre andre for å ha drevet ulovlig garnfiske i Essand «uagtet alt Fiskeri i vore Fiskevande flere Gange er fredlyst fra Tydals Kirkebakke for alle Bygdens Folk saavel som andre, naar vi undtager os selv.» Østby-brukerne fikk den gang hjelp av Stiftelsene til å føre rettsak mot de tre etter at disse nekta å inngå noe forlik. Men dommen ga imidlertid hele allmuen, altså alle i Tydal, rett til å fiske i Essandallmenningen. I 1910 ble så jakt- og fiskeretten i Essandsjø-distriktet leid bort for ti år til et Oslo-firma. Dette overdro retten til W. H. Singer, som også fikk bygge jakthytte i området. Gardbrukerne i alle grender skrev under på at de ga bort fiskeretten sin til Singer mot at 300 kroner skulle betales årlig til kommunekassa. Ut fra tidligere praksis var det derfor rimelig at Østby-brukerne mente at de disponerte allmenningsretten. Etter gardkjøpet lot de da Singer — som takk for pengene — fortsatt få drive jakt og fiske rundt jakthytta si. Men nå protesterte Stiftelsene og hevdde at de hadde eiendomsretten til allmenningen som de betalte for i 1803. Thomas Angells stiftelser hadde bare hittil ikke gjort bruk av retten sin. Stiftelsene reiste så sak mot Østbybrukerne i 1922. Under rettsaken trakk de

fram fra glemselens slør at de faktisk hadde fått skjøte på allmenningen i 1803. Dette ble avgjørende for retten. Ved dom i 1925 ble Stiftelsene anerkjent som eier av Essandallmenningen og dermed de eneste som kunne leie bort jaktrettigheter. Retten oppfatta området som en privat allmenning. Østby-brukerne hadde imidlertid hevds bruk på å jakte i denne, men uten hund og bare på småvilt. Singer forlot Tydal for godt etter denne dommen og fikk sendt etter seg en stor rekning fra Thomas Angells stiftelser. I 1930-åra gikk Stiftelsene også til sak mot noen bygdefolk utafor Østby-grenda fordi de hadde bygd fiskebu ved Essandsjøen. Stiftelsene avviste at hele Tydals allmue hadde fiskerett ved Essand, slik som dommen i 1880 hadde gått ut på. Saka gikk helt til Høgsterett som ga ei ny tolkning i 1938. Nå fikk bare de opprinnelige kjøperne av allmenningen i 1800 bruksrett til fiske m.m.

I 1930-åra ble det tvist om hvem som hadde rett til å fiske i Essandsjøen og ha hytter i området. Saka gikk helt til Høgsterett. Bildet er tatt ved Kløftbekken og viser Ole Eriksen Rotvold, Anders Aune, Tomas L. Henmo og to skjønnsmenn.

Uenighetene om utmarksrettighetene stoppa imidlertid ikke med disse dommene. Etter krigen oppsto nye tvister mellom de tidligere leilendingsbrukerne og Stiftelsene i forbindelse med erstatninger for vassdragsreguleringer og salg av fiskekort. Dette kommer vi tilbake til senere i boka.